

خومی نائید انہی نقدت ابن الاثیر فی جامع الاصول فی تفسیر سورۃ الواقعہ و در صحیح
 بخاری از ابن عباس مروی است کہ خلال الحجابیۃ الاستسقاء بالانوار قالہ سفیان
 و ہور اتوی ہذا الخیر یعنی سفیان روایت نہو کہ از عادت ہائے جاہلیت طلب کردن باران
 از نجوم است ہر چند کہ استسقاء بالانوار کہ بنگر آمد واقعہ قبل از ہجرت است کہ دوران ایام
 حضرات صحابہ گفتہ اند کہ آداب شریعت واقعہ نبودند اما مستبین و اصحاب استسقاء
 کہ عمر بقاید جاہلیت بودند تا عمر بر رسوم جاہلیت مانند چنانچہ ابن الحدید در ماثر عمر
 خطاب آورده و فی حدیثہ انہ خرج الی المسجد للاستسقاء فصعد المنبر فلم یرو علی
 الاستسقاء حتی نزل فقیل لکم تستسقون فقال لقد استسقیتم بماویح السماء
 ملخص آنکہ عمر خطاب بر منبر برائے دعا باران رفت و ارادہ در استسقاء فرمود تا آنکہ نیر
 آمد گشتہ شد کہ چرا طلب باران نمودی فرمود ہر آئینہ از نجومیکہ باران سے آرند طلب باران
 نموده ام و این واقعہ زمان خلافت اوست فافہم الخامس از وقائع قبل از ہجرت
 آنکہ قال اللہ تعالیٰ ولا تطروا الذین یدعون ربہم بالغداۃ و العشی یریدون و ہم
 الایات یعنی اسے پیغمبر کسی را سطر و منفرکہ صبح و شام ذکر خدا سے سازند و ارادہ
 لوچہ اندر سے دارند اخرج ابن جریر و ابن المنذر عن عکرمہ قال مشی عقیبہ و شیبہ
 قرظہ و الحارث و مطعم فی اشراق الکفار من عبد مناف الی ابی طالب فقالوا ان
 ابن الخیک طرد عثا ہو لاکر الاعبد فانہم عبیدنا و عسقا ہرنا کان اعظم لہ فی صدورنا
 الی قولہ فذکر ذلک ابو طالب للنبی صلعم فقال عمر بن الخطاب لو فعلتہ یا رسول
 اللہ حتی یظن ما یریدون لبقولہم و ما یصیرون الیہ من امر ہم فانزل اللہ و اتدبہ
 الذین یخافون ان یحیروا الی ربہم الی قولہ تعالیٰ ولا تطروا الذین یدعون ربہم

اللہ تعالیٰ کا نواب بلال و عمار بن یاسر و سالما مولا ابی حذیفہ و صحیح مولا اسید و
 من الخلفاء ابن مسعود و المقداد بن عمرو و اقدین عبد اللہ المنظلی و اشباہہم فلما نزلت
 اقبل عمرو بن الخطاب فاعتذرت من مقالته نازل لشد و اذ اجارک لذین اللہ تعالیٰ نقلہ عنہا
 صاحب اللہ الشوری و کذا فی السلم و لاکتہ طبع اسم عمر عن تائید المشرکین تحفظا لاسمہ
 و حملہ علی النبی صلعم بانہ فوج فی نفس رسول اللہ الخ و ہوجسارۃ فوق الخسارۃ لایلتفتہ السلم
 المؤمن کما فی المشکوہ و لمحض ترجمہ اشرف کفار نزل ابو طالب آمدند و گفتند کہ سپر پر اور
 تو غلامان و خادمان مارا از ما براند و این عمل در قلوب مایس گران آمد و است حضرت
 ابو طالب بر رسول اللہ صلعم ذکر فرمود عمر بن الخطاب گفت یا رسول اللہ اگر یہی چنانچہ
 میخواست تا بہ بنیم کہ بر قول ایشان چہ ارادہ می دارند و در امر این فقر آری قول خود را
 چہاے سازند پس این آید و در منع راندن فقر آری نازل شد و ایشان بلال و عمار و غیرہ
 بودند عمر معذرت آورد و بر اے او آید اذ اجارک اما ہنقی ازینجا ثابت شدہ کہ قرآن
 بر عکس را کے عمر خطاب نازل ہو شد و پیش لہذا اسلام بجانب کفار مرکوز خاطرش بود
 حالانکہ فاروق ایذا مشرکین بحال مسلمین میدید و از جہانے خود حرکت نیکو و بازگشت
 مشورت آمیز رفتہ انگیزہ داد کہ فقر آری مسلمین را حوالہ کفار نمایند سادہ ان وقائع قبل از
 ہجرت اشعار حضرت رسالت صہ عشیرہ اش و در شعب ابو طالب است تا انکہ ہر سال
 در آنجا اقامت فرمود واحدی التیاران و مصاحبان بارشے و الایکار پر سان حال
 پتیر نظر کہ قریش قدغن بلع بتجاران غلہ و ترہ و ما محتاج بہ الانسان کردہ بودند کہ
 احدی بدست بنی ہاشم چیزے فروخت نہ نمایند چنانچہ در صحیح بخاری مذکور است ان
 قریشا و کنازہ مخالفت علی بنی ہاشم و بنی عبد المطلب او بنی مطلب ان لاینا کو ہم و لا

این کرم حتی بسطوا الیم النبی صلعم آنحضرت صلعم درین عسرت بعد عیش و خور و ناهامه او
 سه سال بسوزد و خالی یاران چنین بود که در اسواق کفار مجالس مشرکین سے گشتند و
 سه نشستند و هوا کلت و شاربیت برخوان ایشان بنیامریا سے نمودند و بیچک خنجره
 از طرف مخالفت حضرت پیغمبر و رسول نمیکردند و قال الله تبارک و تعالیٰ لعن الذین
 کفروا من بنی اسرائیل علی لسان داود و عیسی بن مریم ذلک بما عصوا و کانوا
 یفترون روى الترمذی قال رسول الله صلعم لیا وقت یبوان اسرائیل فی المعاصی
 فینبئهم علیهم قلم یتبوا فیا یسوءم فی معاصیهم واکلوا ثم وشاروا ثم فصرنا لشد قلوب
 بعضهم علی بعض وکفتم علی لسان داود و عیسی بن مریم ذلک بما عصوا و کانوا یفتنون
 حاصل کرمه اینکه آنگاه از بنی اسرائیل کافر شدند لعنت کرده شدند بر زبان داود و
 عیسی بن مریم آن بسبب اینکه عصیان کردند و ندادند و از حد درگذشتند بودند آنحضرت در معنی
 این آیه فرمود که هرگاه بنی اسرائیل در معاصی مبتلا گردیدند پس ایشانرا علماء آنها منع کردند
 ایشان از معاصی بنیامریا پس علماء در مجالس اهل معاصی سے نشستند و می خوردند و
 می آشامیدند پس خدا تعالیٰ قلوب بعض آنها بر بعض بنو آن علماء بر زبان داود و
 عیسی بن مریم لعنت کرده شدند انتهی و این آیه بطور ضرب المثل است برای اتباه این
 امت که فرموده است لَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِی هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ قَابِلِ الْاِْتِزَانِ
 اَلَا کَفُورًا پس اینواقع کفر علمای بنی اسرائیل طابق النعل بالنعل بحال یاران پیغمبر خاصه بشان
 صدیق نارفق است که اولاً فرمود وقت ایذار و اول کفار حضرت پیغمبر را القیل رجلاً
 یقول فی الشر و قد جازکم بالیقین من ربکم انتهی یعنی صدیق مثل علمای اسرائیل نبی فرمود
 چونکه قریش از ایندک پیغمبر باز نیامد حتی که آنحضرت صلعم بشعب ابی طالب تشریف

ابو بکر مثل علی بنی اسرائیل یزید نیامدن کفار قریش در ایشان در مهاجرت و موافقت
 ربط و ضبط میداشتند و بیچ پرواه یاری و مصاحبه نمیفرمود حتی که براسک نماز خواندن
 در شعبه نئی زفت این است حال جان ثاری و مدوگاری یاران و غیره که خود را سابقین
 اولون میگفتند پس چگونه بر ایشان اطاعت خدا و رسول صادق می آید تا آنها افضل
 الناس توهم کرده شوند با آنکه در ایشان ابو بکر صدیق بقول قسطلانی صاحب تاسک
 بامداد قوم خود بود که از نادمی کفار مصنون ماند و فقیه همه مسلمانان مکه از دست توهم
 ایشان نجات نیافتند چنانچه در سوانیب لدنیه آورده کان اول من الظلم الاسلام
 سید رسول الله صلعم و ابو بکر و عمار و آمنه سمیه و صهیب بلال و المقداد و قمار رسول
 الله فتمت بعد ایطال ابی اما ابو بکر فتمت بعد ایطال ابی اما سائرهم فاضتم المشركون
 قابسوجم اول ع الحید و صهروهم فی الشمس الروایة لمخص انکه همه صحابا نزدست
 کفار قریش متذمی شدند لکن ابو بکر صدیق که خدا بیعالتی بامداد قوم و سکا و را محفوظ
 داشت الخ و هر که قوت مدافعت با قبایل قوم دارد و بالامداد غیره خدا نکند اما حاله از
 طاعت خدا و رسول بیرون است ایالات این است که گفته شود مناقب و فضائل
 او از سائر الناس افزون است و حیرتم می رباید که جبارت کیشان چگونه بیگانه
 کرامات او در حدیث کوه شبیر یافته گفته اند عن عثمان قال ان رسول الله صلعم کان
 علی شبر یبک و معه ابو بکر و عمرو انا فتمت الحبل حتی تساقطت بجمارتها بالخصیض
 فمکثت و قال اسکن شبر فانما علیک بنی و صدیق و شهیدان رواه الترمذی یعنی
 رسول خدا و شیوخ ثلاثه بر کوه شبیر بودند که متحرک گردید و سنگها بریزد پس رسول خدا
 صلعم پاشنه بروی زد و فرمود ساکن شو بر توشی الله و صدیق و دو شهید هستند اثقی

چند واقع خبر فاضل شد از آنکه وجود وجود حضرت رسالت بر او سکون جیل بلکه تمام
 عالم کفایت دارد او محتاج شمول صدیقی و شهیدی نمی باشد علاوه ازین که امام ترفع
 و کرامت تا این مدت این هر سه کس را سواکے عکبت و عزیت مهبیا آوردند که در تاثیر
 معجزه پیغمبر شریک گردانیدند او نعم شانه البتة ما کان اللہ لعیبهم و انت فایمهم گفته
 که فرمود و انت و صدیقک و شهیدک فایم چنانکه در شان اهل بیت یوم مبارک فرمود
 مع اینار و اینانکم و لساننا و لسانکم و انفسنا و انفسکم تا آنکه آثار عذاب بطرف
 مقابل نمایان شد و از مبارک در گذشتند و جزیه دادن قبول داشتند قطره آن ذلک
 من الموضوعات فاین لهم اجر حسن غیر حسن الظن بهم لا ینار الزین السایح از
 وقائع قبل الهجرة آنکه حضرت شیوخ ثلاثه جائے از ایندار کفار مهاجرت نکردند بوجه حُب
 قوم رسول خدا صلعم از ایدار قریش طرف طائف رفتند امام صاحب که یار غار بود همراه زلفت
 چنانچه عالم السیر محمد بن اسحاق در سیر آورده و اما بجزیه صلعم الی بنی عامر بن صعصعه
 و اخوانهم من قیس عیلامان فانه لم یکن معه الا علی و حده و ذلک حقیق و فوات
 ایطالب اوحی الیه صلعم اخرج منها فهدات ناصرک فخرج الیه هم اتقی بقدر
 الحاجه لقله عند ابن ابی الحدید فی شرحه ۲۰۶ ج او وقتیکه همراه بنی صلعم بدار الهجرة آمدند
 حُب مال بر حب قوم غالب آمد و چونکه مهاجرت ابی بکر طرف حبش نقل کرده اند
 لکن حُب قوم واپس آورد چنانچه قسطلانی در سواهب لدنیه پسند بخاری نقل
 میفرماید خرج ابو بکر الصدیق مهاجر الی الحبشه حتی بلغ برک النما و رجع فی جواد
 سید القاره مالک ابن دغنه الی قوله فافزع ذلک اشرف قریش من المشرکین
 فقالوا لابن الدغنه انا قد خشنا ان یغتنق لساننا و ینارنا فانتهر فقال ابو بکر لابن

الد عتہ فانی اور والیک جو ارک وارضی بجوار اللہ الحدیث یعنی ابو بکر صدیق
 بارادہ ہجرت حبشہ از مکہ را ہی شدہ و جو ارابن و عتہ قیام فرمودند مقام برک
 بالغاؤ کہ در نواح میں است چون مشرکین و ریافتند جزع و فرزع نمودند و انہا
 باین و عتہ پیغام رسانیدند کہ ما از نسوات و اطفال بوجہ مفارقت ابو بکر خائفیم
 گفتند بگفتہ پس ابو بکر صدیق باین و عتہ فرمود کہ من بارادہ قیام بجوار تو آدم
 و حالاً بجوار خدا راضی ام انتہی و تمہا ہجرت با حب قوم عثمان غنی را از حبشہ بآنیکہ
 آورد و حالاً تک در مہاجرۃ الی باندہ ترک خانمان و ترک دو مان و ترک حب خانمان
 و یار این وطن می باید تا ہار و گر در وطن مالوف توطن نشازد و قال اللہ تعالی
 لا تتخذوا آہارکم و اتحواکم اولیاء الی قولہ و من یتولکم منکم فاولئک ہم الظالمون
 و حب کفار بیاہر چنانکہ شنید می عیان را چہ بیان و حب سے با کفار قریش
 در بدر کبری از و ظاہر شد کہ واقعی آورده کہ ابو بکر گفت در وقتیکہ عقبہ کشتہ شد
 کہ یارسول اللہ و اللہ کہ این شخص رحیم تر و غیور و با حیا بود موت را مکروہ میداشت
 و لکن از مرگ ناچار گردید و در حدیث سفارش کفار قریش در باز داؤن قہر امسلیو
 طرف کفار از سید بار فرمود تا آنکہ آنحضرت غضبناک شد چنانچہ صاحب از الہ
 انخفا آورده عن علی قال جا لنبی صلعم اناس من قریش قعالوا یا محمد انا
 حیرانک و حلفارک ان عبیدنا قد اتوک الی قولہم ائنا فروا من ضیاعنا و امرنا
 قار و ہم الینا فقال صلعم لابی بکر ما تقول فقال صدقوا اثم لیرانک و حلفنا
 بک فتغیر وجه النبی انتہی و چون اصحاب صفہ ابوسفیان بنادیدہ گفتند ما اخذت
 سیوف اللہ من عتق عدو اللہ ماخذنا ابو بکر فرمود و اتقولون ہذا شیخ قریش

و سید ہم کما فی المسلم این ہمہ بر جنبہ داسے ابو بکر بخوار ولالت دارند و حال حب عثمان
 باقریش مشہور تراست از آنحضرت صلعم سفارش معاویہ بن النغیرہ کہ جندع الف حضرت
 امیر مکرہ بعد شہادت او نموده بود و عثمان در خانه خود مخفی داشت کہ کمال الفت قومی
 با و فرمود حتی کہ آنحضرت مہلت سه روز عطا کرد کہ بکہ برود ورنہ اور افضل سازند تا آخر کما
 رواہ البلاذری و الواقعی و ابن ابی الحدید ایضاً فی الجزوالخامس عشر من شرح علی نفع البلاغۃ
 یا ز سفارش عبداللہ بن ابی بن سرج کرد و حال آنکہ حضرت رسالت خون او بدر فرمودہ
 بود کما فی الاستیعاب و یوم حدیبیہ چون آنحضرت صلعم عمر فاروق را حکم در داد کہ بکہ
 رود گفت ان قریشا حدیبی و ان عثمان کھتم و کھتوہ یعنی قریش دشمن من اند و ہرگز
 این عثمان دوست می دارد قریش را و ایشان عثمان را دوست می دارند لہذا ما ہاجرت
 این ہر دو بزرگواران مع تحقق حب کفار قریش باطل ماند اگرچہ از مکہ بیرون رفتند
 و بدین تہیہ بستند زیرا کہ حب شہر کین از دل خارج نکردند فعلی ذلک مصداق این
 شریفہ و من یتولم مشکراً و لنگ ہم الظالمون ثابت گردیدند انما من از وقائع
 قبل از ہجرت اکہ ہاجرین با تمکین و سابقین صلابت آگین بفراموشی مضمون تفسیری
 شہون سے در جمال رخ زیبائی تو در عین نماز - زاہداندر خم خواب ندانم چه کنند
 در عین نماز بہمت بحالت رکوع و خلوع نظر بازی زن حسینہ کہ در صف پیشین آنها
 سے بود و بیفرمودند چنانچہ از مودت ترمذی و النسائی صاحب جامع الاصول از
 مودت طہیالسی سعید بن منصور و امام احمد و ترمذی و النسائی و ابن ماجہ این
 خبر روایت نمود و ابن ابی حاتم و ابن خزیمہ و ابن حبان و الساکم و صحیحہ و ابن مردودہ
 و الیہتی فی سننہ حافضہ بیوطی در تفسیر و منشور آورده اند عن ابن عباس

بانی عربی
 فہمہ

قال كانت امرأة تصلي خلف رسول الله صلعم حسنا من احسن الناس فكان
 بعض القوم يتقدم حتى يكون في الصف الاول لسلاير اوليتاخر بعضهم
 حتى يكون في الصف الموحرفا ذكركم نظر من تحت البطنة نزل الآية تعروا لقد
 علمنا المستقدمين منكم ولقد علمنا المتأخرين يعني زني حسنة عقب رسول الله صلعم
 نماز میخواند بعض صحابه در صف اولين از صف تقويم میگردند تا نه بنیاد او را و بعض صحابه
 در صف پسین تا خیر نموده می ایستادند هر گاه در رکوع می آمدند زیر البطنة و نظر او حتی
 پس این آیه نازل گردید و از روایت معتبره واضح است که این آیه وافی فضاخ صحابه
 قبل فرض قتال وارد شده که هو فی الدر المنثور بعد ذلك این عمل با نفع فضاخ و اقیح
 قبایح است که هیچ یک نو مسلم بلکه کافر در مصروفیت عبادت خود مرتکب چنین محصیت
 سنانی عبادت و خشوع و طاعت نمی شود مگر آنکه ^{او را} هو اعلمکم ثم اذ انشأتم من الملائق
 و اذا اتمتم اجتنقوا بطون افعالکم من کل نفس ما هی عاملة بونما هی صالحة پس ازین
 گروه توقع اطاعت خدا و اشتغال آنها را متوقع بودیم که الله اجرا حسنا قرار داد و آن باورا
 بیشتر بیمودن است بعد ازین که او تعالی میفرماید و ان تتولوا کما تولیتم من قبل
 ظاهر امر او از زمین قبلیت از تکاب این متأخرین است که در نماز منظره الی البطنة امرأة
 و در قتال متأخران صف سابقون شده اند ^{الماسح} از وقائع قبل از هجرت آنکه
 در شب هجرت پیچ نصرت از یاران ملت بحضرت رسالت نرسید حال آنکه کفار قریش
 محاصره بیت الرساله کرده بودند اگر نزد قوم جهاد واجب نشده بود مدافعت بهر وقت
 لازم نیست اگر آنان یا بنی یا شتم نصرت کردند سبب عدنی نماید که مافعت کلی بمیان
 آمدی و هر قدر که در غار از صدیق نامدار بظهور آمد غیر شکست و خذلان چیز بود و انمی

تأیید و قصد بر غصه اش سرکه الاراکه علی آیه تکلیف است این وحی و گنجایش آن
 مدار و لکن یا شارانی اقتصاد می نمایم اول الکه واقعہ فارور سنه اولی ہجری ^{۱۰}
 و آیه فاندور سورة البراکہ در سنہ تاسع یا عاشرا نازل گشت و اکثر درین سورہ عتاب ما
 برواقعات گذشتہ بعینہ آمدہ لہذا آیه فارشیز در عتاب یا رفا را است چنانچہ آیه لا تقولوا
 آہا کم و انوا تم اولیا لمان استجبوا الکفر علی الایمان و من یتولمکم فاولئک الظالمون برآ
 مقاتل در شان مہاجرین آمدہ کہ فی الدر المنثور و این در امتداد زمان ہمشکل آیه فاراست
 و آیه والذین یحیزون الذہب و الفضة لا یفقونہا فی سبیل اللہ ازین مثل است و آیه و منهم
 من یترک فی الصدقات و رقصہ سابقہ ذوالخویرہ الیتیمی واروشد و آیه و منهم الذین
 یؤذون النبی ویقولون ہوا ذن مذکرہ ایام حنین و ہوازن ست کہ بعضی گفتند طال
 النجوى مع ابن عمر و بعضی از مفسرین در تفسیر این آیه روایات ہا دارند انچہ با سبب تعلق
 وارند و آیه الذین یحیزون الی قولہ عز الترمذی و لہم عذاب الیم در شان مستترین در نزول
 صدقہ است و این قصہ صد رزمان مہاجرت است و آیه ما کان للنبی والذین آمنوا ان
 یستغفروا للشرکین بروایہ نصاب و صحیح حضرت ابو طالب است اما محدثین فی مشاطیسی
 و ابن شیبہ و احمد و الترمذی و النسائی و ابو یعلی و ابن جریر و ابن التذروان ابی حاتم
 حفاظ اخبار و الواشع و الحاکم و صحیح ابن مرویہ و البیهقی فی شعب الایمان و الضیاع
 فی المختارہ آوردند عن علی قال سمعت رجلا یستغفر لابویہ و ہما مشرکان قتلستغفر
 لابویک و ہما مشرکان فقال اولم یستغفر ابراہیم لابیہ فذکرت ذلک للنبی صلعم فرزت
 ماکان للنبی الخ و آیه ماکان لاہل المدینہ و من حولہم در ذکر صدقہ سلام آمدہ است کہ در التو
 مسئلتان قلیل العدد بودند کہ ارواہ ابن جریر و ابن ابی حاتم و آیه و ماکان المؤمنون

لیتقر واکافه کورقعه کهنه دیر بنیاست که در آنوقت صحابا صحابا لعسر بودند و بلا
 اذن در سریات بطبع غنائم می رفتند ووم ای که آیه فارد در سوره بقره است و نام
 این سوره سوره فاضحه است کما اخرج البخاری فی تفسیر سوره المشعر عن ابن جریر

قال قلت لابن عباس سورة التوبة قال التوبة هي الفاضحة ما زلت تنزل منهم وهم حتى
 ظنوا انها لا تبقى احدا منهم الا ذكر فيها ولعل امامهم الرازي في تفسیر الكبير عن حذيفة انهم

تسمونها سورة التوبة والتبر ما تركت احدا الا تالت منه وفي اسم هذه السورة روايات
 كثيرة في الكشاف والذکر المشهور واین اول دلیل است که این سوره فاضحه نیز ابو بکر را

مخبر داشت که در قرآن همین آیه فار است سوم ای که فرقه عامه است دلیل و این که
 آیه تطهیر باین ذکر ازواج آمده است لهذا در شان آنهاست میگویم که آیه غار باین ذکر

سنا فقیین وارواست لهذا صدیق تا مدار در ایشان اوسط العرب اند چهارم آنکه
 شرویتها آیه ستادی کنان است که در متاقل صحابه مذکور است بانه قال الله تعالى

الا تتصرون فقد نصره الله افاخرجه الذين كفروا ثانی اشین اذ هما فی القار اذ يقول
 لصاحبه لا تحزن ان الله معنا فانزل الله سبکة علیه وایده بچونو ولم تروا محصل معاد

آیه اینکه اگر شما نصرت بپیغمبر نخواهید پس البته خدا نصرت و بیست مقام فرموده است
 و قتی که کفار او را از مکه خارج کردند که دومی از اشین بود و قتی که آن هر دو در قار بود

و قتی که پیغمبر لصاحب خود میگفت که حزن مکن هر آنکه انقدر با ما است پس خدا نازل
 فرمود سبکة خاصه خود بر پیغمبر و تا بیداد بشکر نمود که شما آنجا را نبی بنید انتهی پس افاقا

سه گانه نصرت خدا مظهر بهمین معنی است که در عالم اسبابا حدی نصرت بپیغمبر خود مگر
 خداوند کبیر و نصیر و از جمله اوقات نصرت خدا و تا مقام متعلق فار است که فرموده اند

فی الغار و قولہ اذ لقول لصاحبہ و نصرت بمقام مصیبت و سختی بکارے آید پس معلوم شد
 کہ وقتیکہ پیغمبر خدا بصاحب خود میفرمود لا تحزن مصیبتی عظیم مثل مصیبت اخراج وطن یا کو
 بود کہ او تعالیٰ آنرا در مصائب سرگامتر یا و داود است و وجہ این مصیبت عظمیٰ حزن
 یا بود کہ موجب سراغ یافتن کفار بود و معنی مانند کہ حضرات عامہ در معنی الفاظ این آید
 موثقیانی با و از نذر دفع مشبہات بکل معانی آنها بقلم آید قولہ ثانی اشین بر اے
 اظہار عدم تنہائی پیغمبر کرد کہ در وقت مصیبت یا را بود مگر نصرت نیکو در آن وقت ہم
 خدا نصرت او فرمود قولہ اذ ہمانی الغار موکہ بہان معنی است کہ ہر دو جمع یکجا بود دنیا
 وے ہائے دیگر نبود تا قدر بعد نصرت آرد قولہ لصاحبہ موافق میاورہ است مومن ^{حسبنا}
 کافر و کافر ^{حسبنا} مومن گھم می شود قال اللہ ما ضل صاحبکم و ما غوی یعنی گمراہ نشد ^{حسبنا}
 شما اے گمراہ مشرکین یعنی پیغمبر کہ مصاحب شما است گمراہ و غوی نیست و قولہ فقال لصاحبہ ^{حسبنا}
 یہ میاورہ یعنی آنکافر صاحب خود کہ مومن بود گفت در حالیکہ با ہم سوال جواب میکرد قولہ
 قال لہ صاحبہ و ہو میاورہ اکثر بالذی خلقک الایہ یعنی مومن گفت بکافر کہ صاحب
 او بود در حالیکہ سوال و جواب سے نمود ایا کافر شدی یا نہ ترا خلق فرمود اما در قولہ لا
 تحزن یعنی تحریمی است نہ ہی تسلیہ چنانکہ بحضرت ابراہیم و حضرت موسیٰ لا تحزن آمدہ
 و تیز حکم بین المناہی از منہی سے باشد چہ اگر منہی عنہ موجب شر بودہ است بر اکتش ہی
 تحریمی سے باشد و اگر منہی عنہ اثری از ضرر ندارد بلکہ انجامہست آن منہی بر امر خوف و از
 نفس الامر بر قاطب باشد بر اکتش ہی تسلیہ سے آید و در اینجا منہی عنہ اثر شرور بودہ کہ ^{حسبنا}
 بلاکت جان جهان سرورالتس و جان سے شد و حزن یعنی بکار و گمراہی در قرآن آمدہ
 نہ ذکر حضرت یعقوب ہی اللہ و ابيضت عیناہ من الحزن ^{حسبنا} یعنی سپید شدند

بر چشم یعقوب بوجه بجا و نمودنش پس آن از غموم ملو بود و معلوم است که سپیدی چشم از
 حزن محض پیدائی شود و مگر از شدت گریه و استتعال حزن و اخبار بعضی یگان بسیار آمده
 است چنانچه در بخاری از عائشه مآثور است قَالَتْ وَعَا لِنَبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي شَكْوَاهِ هَذِي
 قَبْضَ قَبْضًا فَبَدَأَ بِشَيْءٍ فَبَكَتْ ثُمَّ دَخَلَ بِهَا فَصَلَّتْ فَجَاءَتْ عَائِشَةَ وَقَالَتْ مَا رَأَيْتِ كَالْيَوْمِ
 فَرَحًا أَقْرَبَ مِنْ حَزْنٍ وَجُوعٍ مَسْرُوقٍ فِي الْمَوَاطِنِ لِلدَّيْتِ وَبَكَدَاتِي مَدَائِنِ الْبِنُوَّةِ وَغَيْرَ ذَلِكَ
 روایات ظاهر شده که عائشه را سینه را بحزن تعبیر فرموده پس معلوم شد که حزن بعضی
 یگان است و قوله إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا شَبِيرٌ است بقوله تعالى مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا
 بَيْنَهُمْ إِلَى قَوْلِهِ وَلَا يُدْرِكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا كَلِمَةَ الَّذِينَ آمَنُوا عِنْدَ مَا يَخْتَلِفُونَ
 که در آن سه کس مشورت نمایند مگر آنچه راجع ایشان خدای یا شد و نه ادنی از ایشان
 نه اکثر ایشان مگر آنچه خدا با ایشان نود هر جا که باشند انتمی پس معنی اش اینکه خدا ناظر
 اعمال ما در اینجا است فلا تحزن که ادعای الحزن ترا می بیند و می شنود و قوله تعالى وَمَكِينَةٌ
 عَلَيْهِ ضَمِيرٌ رَاجِعٌ لِبَطْرِ بَيْتِ خَدَا است بدلیل آنکه رسول خدا صلعم در آنوقت نبص قرآن
 مبتدای معصای ثلاثه بود و مستحق کرامت سبینه خدا بود و نشر ظاهر و ابوبکر با قوت قومی
 اطمینان داشت که بحالت گرفتاری هم متاوی نخواهد گردید و رسول خدا صلعم معین و ناصر
 ابوطالب رانمی داشت بدلیل آنکه در قرآن لفظ السبینه معروف بلام معنی سبینه مقدر بقدر
 ضرورت برائے مومنین وارد شده است و همانیکه سبینه خاصه برائے آنحضرت صلعم آمده است
 بطفیل آنحضرت و در آن سبینه مومنین هم شامل گردیدند مضاف الی التروار و بشده
 که در آن ضمیر راجع الی الترمیم کنیم که آن نموده دوام سبینه است و از اینجا است که گفته
 اند که سبینه بر مومنین مخلصین موقنین نازل گشته است نه بر آنانکه مسمی بومن بودند
 حالانکه قلب شان خالی از شرک و شک بود و کما اخرج ابن ابی حاتم عن ابن عباس

فی قوله فَعَلَّمْنَا فِي قُلُوبِهِمْ قَائِلَ الزُّكْرِ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ قَالُوا إِنَّمَا أَنْزَلْنَا السَّكِينَةَ عَلَىٰ مَنْ عَلَّمْنَاهُ الْوَقَائِدَ
 یعنی جزین نیست سکینه بر کسی نازل شده که از وفای کردن و التماس شدانتی بچشم او
 هرگاه دانستی که سکینه مخصوص بجناب پیغمبر خدا آمده هر چند در الوقت مومنین شامل گردید
 و السکینه معرفت بلام مخصوص مومنین وارد شده فعلی ذلک سکینه ما نحن فیہ فی حقیقت بر
 پیغمبر خداست و ظاهر است که سکینه علیها نباید تا بر اثنین آمدی و جای برای مومنین
 نازل گشت پس واضح شد که ابو بکر صدیق مومن نبودند و در نهجائے سکینه علیہ نیکت
 علیها و اروشدی فاحفظ پس این وقائع مهاجرین قبل از هجرت کلی از گلشن یا اخگری
 از گلشن بود که بقلم آمد اهل نظر متذکر شوند که در قرآن جامع مهاجرین من حیث الهجرة
 مذکور نشده مگر بشمول متادی بودن ایشان از مشرکان یا بصرت نبی و سبب شرت آنها
 بقال فی سبیل اللہ یا لقسم فافهم و مخفی مباد که لفاق در اکثر مسلمانان مکه بوجه توجه
 ایشان بکنوز کسری و روم بود از قرآن و احادیث شمائل ایشان متحقق شده اولاً
 سوره محمد که در شان قوم پیغمبر خدا ظاهر است ثانیاً در سوره بقره ذکر لفاق آنها ظاهر است
 چنانچه در سوره العنکبوت است قوله وَلَيَعْلَمَنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَعْلَمَنَّ الْمُنَافِقِينَ اما حضرت
 علمای عامه در تعیین مکیه و مدینه بودن این سوره مضطرب شده اند چنانچه امام اجماع الزاری
 در تفسیر خود فرموده فقال سُورَةُ الْعَنْكَبُوتِ مَكِّيَّةٌ وَقِيلَ بِمَدِيْنَةٍ وَقِيلَ نَزَلَتْ مِنْ أَوَّلِ الْوَقَائِدِ
 ناس عشر یکت و یا قتیبا بالمَدِيْنَةِ او نزل بالی آخر العشر بالمَدِيْنَةِ و یا قتیبا یکت بالعیس
 انہی و دلیل ما انچه در مافی الدفتین است که المکیه است و در سوره المدثر آمده و لیقل
 الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْكَافِرُونَ الْآیة در سوره لقمان است وَمِنَ النَّاسِ مَنْ
 یَشْرِي لِبُؤْسِ الْحَدِيثِ وَدَرَسُورَةُ السَّجْدَةِ اسْتَأْمَنَ كَانَا مُؤْمِنًا لَمَنْ كَانَ قَابِسًا

وابتع منافق رافسق گفته است فی قوله ان النافقین ثم القاسقون ودر سوره الانعام
 است و سن اظلم ثمین اقرسی علی اللہ کذبا ودر سوره البقره کہ برویت ابن مسعود مقام
 سنی آمد کہ رواہ احمد فی سندہ وبقول راوی سیوطی صاحب التفاق عند الحجۃ نازل
 گشت آیات تفاق بسیارند و اما وقائع بعد الحجۃ در سال اول از ہجرت
 معاشرہ ہاجرین از مکہ وحوالی آن با شرف صحابت و ہجرت داخل مدینہ مشورہ گردید
 گروہی در ایشان مفسد و تار و طاقی متمول و مالدار بودند فقر ہاجرین مروج
 القرآن آمد قال اللہ تم وللفقر آبر الہاجرین الذین اخرجوا من ديارهم و اموالهم کثیرا
 فضلا من اللہ و رضوانا و یقرون اللہ ورسوله اولئک ہم الصادقون و انیان حق
 ہجرت او افرمودند کہ برضائے الہی نصرت دین خدا و رسول نمودند اما ہم بخاری
 از عمر آورده قال سمعت النبی صلعم یقول الاعمال بالنیۃ فمن کان ہجرۃ الی اللہ نیا
 یصیبها او امرأۃ یتزوجها فہجرۃ الی ما ہجر الیہ و من کان ہجرۃ الی اللہ ورسوله فہجرۃ
 الی اللہ ورسوله یعنی آنحضرت میفرمود اعمال بر طبق نیت سے باشد پس ہر کہ ہجرت
 او طرف دنیا بود و سے بدینا خواہد رسید یا ہجرت او بنی لودان ہاجرین تزویج خواہد کرد
 پس ہجرت او طرف ہجرت کہ باشد یا شد و ہر کہ ہجرت و سے خدا و رسول بود پس ہجرت و سے
 طرف خدا و رسول او است و زمین تیرہ ہجرت ہاجرین کافی است کہ فقر ہاجرین چونکہ
 ہجرت برضائے الہی فرمودند بدولت دنیا نیز رسیدند ہجرت ایشان بخدا و رسول بود
 دیگر ظائف ہاجرین کہ اصحاب استطاعت و تجارت پیشہ و مائل ینافع دنیا بودند ہجرت
 یا امید حصول تیاہ و امارت فرمودند و بہین علت از صنف کارزار روگردانی سے نمودند کہ اگر
 الحال فاکر پہلاند یا شیم پینہ قلبی کی دسترس ہجرت باقیست باید کہ زندہ یا شیم تا ما ہجر الی اللہ

که دولت دنیا است مشرف شویم پس در حق ایشان حدیث مخبر صادق صادق است
 آنچه فرمود من کان یجری الی الدنیا یصیبها پس ایقان مذموم القرآن که استصرف و
 اگر حضرت عشره مبشره و لایبها شیوخ ثلاثه را شرح رئیس از ایشانند و از شواهد استقامت
 مال آنها روایت عامه است که فرمود رسول خدا صلعم ما نقضت مال قط ما نقضت مال ابی بکر
 اگر چه ایخیر لا اثر و اقتتالش اظهر است اما مختر استقامت مالی ابو بکر الفیقه مقرر و صاحب
 حیوة النبیون نقل از توحیدی آورده کان ابو بکر الصدیق بزاز او کذا لیک عثمان و طلحه و
 و عبد الرحمن بن عوف و کان کرم دلالا لیسع بین البایع و المشتری و کان سعید بن ابی وقاص
 یسری النبل یعنی ابو بکر و عثمان و طلحه و عبد الرحمن بزاز بودند و عمر دلال و سعد و قاص تیس
 سازی میکرد و در تفسیر در مشهور تحت آیه الذین یلمزون المطوعین من المؤمنین از انس مروی
 که رسول خدا حکم داد که مردمان صدقه بیاوردند عبد الرحمن بن عوف چهار صد اوقیه از طلا
 آورد و گفت یا رسول الله کان لی ثمانیة مایه اوقیه من ذهب یعنی نزد من هشتصد اوقیه طلا
 بود انتهی بقدر الحاجة و صاحب مواهب لذتیه آورده که عثمان در تجبیر لشکر تبوک و صد شتر
 مع آلات و سامان و دود صد اوقیه طلا داد و بروایتی یک هزار شتر و هفتاد فرس بخشید و
 بروایتی دو هزار دینار بخشید و تویقه پیروز داد و در مساج النبوة و غیره مذکور است که در
 جیش عسرة هر کس بقدر همت و قوت و وسع و امکان خود در کار سازی لشکر آمد و نمود
 اموال بدل نمود چنانکه ابو بکر صدیق از سه تمامی اموال خویش برخواست و هر چه داشت
 در راه خدا صرف کرد و عمر فاروق نصف اموال خود که در ملک داشت توفیق یافت و آورده
 که عمر اموال بسیار داشت انتهی بلخیه و واقعی در معانی روایت دارد که در پیش
 العسرة منافقین تو نگر و موئین محتاج و سنی پر بودند و امامهم الرازی در آیه و اذ قبل لهم

مشهد اول
در شرح
صفت طهارت
و در شرح
صفت طهارت

رسیدند این الطباقی آیات آذن خواستن و کراهت از فعال نمودن و قرار کردن با هم
 احتیاجی و ادلی الطول بودن ایشان بر حال ایشان و امر اہم سهل است و قصص کرات
 اختیار مهاجرین از قتال و مشقت جهادات بسیار اند آنچه بیرون وجه منافی انطاعت خدا و
 رسول است باشد چونکه درین سال اول از هجرت و اقامت محاربت پیش نیامد تا کراهت
 و قساوت قلبی ایشان ظاهر شدی لهذا بعضی او در ایشان که نموده کراهت و قساوت
 ایشان از ذکر خدا است میگردد در عالم انتریل فی قوله قل لا تعلمون و قلنا انهم
 نالی و کلبی ما ثور است که قائم القبی خطیباً یوم الجمعة فقال اخرج یا فلان فانک منافق
 و اخرج یا فلان فانک منافق فاخرج تا من المسجد و اخرجوا العذاب الاول و اخرجوا
 اخرج صحابه لایما شیوخ ثلاثه از مسجد متواتر است ابن المنازلی این حدیث شد ابواب
 را چنین آورده از حدیث بن اسید العقاری قال لما قدم اصحاب النبی لم یکن یوت
 یبتون فیها فحکمون ثم ان القوم بنوا بیوت حول المسجد و جعلوا ابوابا الی المسجد و ان النبی
 صلعم دعت الیهم معاذین جبل فتادی ابابکر فقال ان الله تم امرک ان تخرج من المسجد
 فقال نعم و طاعة کسب بابه و خرج من المسجد ثم ارسل الی عمر فقال کذلک فتد بابه ثم ارسل
 الی عثمان و عتده رقیة کسب بابه ثم ارسل الی حمزة فتد بابه ثم ارسل الی علی
 از مسجد عام انانکه بوجه لغات باشد با هم اعلام کردن غیر متنازع قیبه است آنچه غیر از بیت
 عظمت آنها نمی نماید و حدیث اصحاب صحاح در خود ابی بکر غیر مفید است چه متواتر
 ثابت است که خانه ابوبکر در قریه سرخ بسافت یک فرسخ از مدینه بود و کافی بخاری و الدر المنثور
 و مدارج النبوة و غیره و قال الله تم اله بیان للذین آمنوا ان تمسحوا بقلوبهم لئلا یرتابوا
 من الحق و لا یكونوا کالذین اوتوا کتابا من قبل فقال طهیم الا انقصت قلوبهم و کتبتم

قاسمیں یعنی ایازہ و بک نشہ است برائے سوستان آٹھ قلوب ایشان در فوکر خدا
 خاشع باشند و بآنچه کہ از حق نازل شدہ و مثل ہر دو نصاریٰ نہاشد کہ ہر گاہ برادین
 طویل المدت گذشت پس قلوب ایشان قاسمی شدند و بسیار سے از ایشان قاسم اند
 انتہی ملخصہ امامہم رازی در تفسیر کبیر تحت آیہ شریفہ از اعتراف آورده قال ان الصحابۃ کما
 قد مرؤا اللہ صابوا الینانی العیش و رفایہ ففروا عن بعض ما كانوا علیہ فحوتوا بہذہ الایۃ
 و عن اہل ہجران بذہ الذی قرئ سکن یدہ و عنہ قوم من اہل الیامیہ فیکو انکار شدیدا
 فنظر الیہم فقال ہذا کنا حتی اقسمت القلوب و ذکر امامہم الرازی فیہ بانہ فقال لبعضہم نزل
 فی المناقب انتہی بقدر الحاجتہ یعنی ہر گاہ صحابہ وارد مدینہ شدند بنبری عیش رسیدند
 (کہ کارے غیر ضیافت ہائے انصاری و باشند) پس سست شدند از بعض حالیکہ
 بران بودند (از چستی و تیزی و چالاکی) پس عتاب کردہ شدند بہین آیہ و از ابو بکر
 مرویست کہ ہر آنکہ این آیہ پیش او خواندہ شد و نزد و سے ان اہل بیامہ بودند گریہ بسیار
 نمودند ابو بکر صدیق بگریہ ہائے ایشان نظر کرد و فرمود ما بان بچنین بودیم کہ یسمع عتاب
 و تہدید گریہ باطاری سے شد تا آٹھ قلوب قاسمی شدند و امام رازی گوید کہ نزد بعضہم این
 آیہ در شان منافقین آمدہ انتہی و اعتراف صدیق بقساوت از ذکر رب العترۃ و لالتحاف
 کہ ایشان بوجہ طول الاما سلام آوردن دل گرفتہ و ملول خاطر از ذکر خدا گردیدہ قسی
 القلب شدہ بودند و انت تعلم کہ طاعت و قساوت باہم منافات دارند و ظاہر این واقعہ
 در صدر زمان ہجرت است کہ قولہ لنا قد مؤالمدیہ بران اولی و لائل است و صبیغہ جمع
 مشکلم فی قولہ کنا بخر قساوت مشکلم مع الغیر از گروہ مهاجرین سابقین است کہ طول الامد
 بران صادق سے آید و قولہ فحوتوا بہذہ الایۃ منادی کنان است کہ این عتاب بمشیل

گروہ یہود و نصاریٰ مخصوص بہ ہاجرین است کہ در طول الامم مساوت قلوب و فسق
 معیوب است و در سنن ترمذی و ابواب القیامت از حنظلہ الاسیدی آورده پانہ
 مبر بانہی بکر و ہویکی فقال مالک یا حنظلہ قال نافع حنظلہ یا ابابکر کون رسول اللہ
 بکر یا نبی و انجیہ کاتارالی صین فاذا رجعتا عاقتنا الا لرجل و الضیعة و لتبیا کثیرا قال
 فواللہ انما کذا لک الحدیث یعنی حنظلہ اسیدی بابو بکر گذشتت در حالیکہ میگفت ابوبکر
 کہ ترا چہ شدہ است گفت حنظلہ متفق گردید اے ابوبکر ہر گاہ نزدیک ہنیرے باشی
 ہر وقت ذکر میفرماید در الوقت حال ما چنین مے شود کہ گویا ما بچشم مے بینم نار و جنت
 را و وقتیکہ از خدمت واپس می شویم ازواج و تجارت ما را باز مے نمایند و بسیاری را
 فراموش مے سازیم ابوبکر فرمود قسم بخدا ہر آنکہ ما چنین ایم انتہی پس ہر گاہ در زمان
 حیات سرور کائنات حال صحابہ چنین باشد و چنان تھا شد و انکے بر حال ایشان بعد
 وفات بتغیر کہ از انداز و تذیرو و حید و تحذیر اطمینان کلی حاصل شدہ بود ہر نوع مانع
 فیہ قول ابی بکر صدیق فواللہ انما کذا لک است کہ بخیر لفاق او و فراموش کردن او امور
 آخرت راست و در تفسیر و در منشورہ تفسیر کہیر مذکور است کہ مہاجرین رسم اتیان النساء
 فی اوبارہن ہمراہ خود آوردند حالاکہ زنان مدینہ از ان بیخبر بودند چنانچہ در منشورہ از
 عبد الرزاق و عبد بن حمید و بیہقی صاحب شعب الایمان من طریق صفیہ بن شیبہ
 عن ام سلمہ مذکور است قالت لما قدم المہاجرین المدینہ ارادوا ان یاتوا النساء فی
 اوبارہن انحن ابن عباس قال جاء عمر الی رسول اللہ فقال یا رسول اللہ بلکت قال
 و ما الیک قال خولت رجلی اللیثہ فلم یرد علیہ شیئا الا و انزع النساء و الطہرانی و ابن مرد
 عن ابن عمر قال اتکنا معا ثم قریش فجی اللہ اذ دخل المدینہ و کفنا ان النساء

اوردند منهن ماکن زید فاقا بن قدکین ذلک واعطته الخ و اخرج ابن اسحاق بن راهوی
 فی مسنده و تفسیره و البخاری و ابن جریر عن نافع قال قلت ذات یوم لساؤکم حرثکم قال
 ابن عمر انه یری منهم انزلت هذه الآیة قلت لاقال تنزلت فی بیتان النساء فی ادبارهن و اخرج
 البخاری عن ابن عمر قالوا حرثکم انی ^{تمت} قال فی الدبر و اخرج الطبرانی فی الاوسط و الحاکم و ابو نعیم
 فی المستدرج بسند حسن عن عمر قال انما نزلت علی رسول اللہ لساؤکم حرثکم الآیة رخصت فی بیتان
 الدبر هذه الاخبار و شکیها فی الدر المنثور اما هم الرازی آورده عن ابن عباس ان عمر جاز
 الی النبی صلعم فقال یا رسول اللہ بکت و حکى وقت ذلک منه فانزل الله هذه الآیة پس
 معلوم شد که این آیه در رخصت ایتان النساء فی ادبارهن تجاظر داشت عمر خطاب نازل شد
 است و نقل نافع عن ابن عمر انه کان یقول المراد من الآیة تجوز ایتان النساء فی ادبارهن و
 و سائر الناس کذبوا الی آخره فواته تفسیر کبیر ^{۲۶۶} و در سال دوم از هجرت غزوه بدر
 کبری پیش آمد پس مهاجرین لایما حضرات سخنین را شنیدین که اہت از قتال فرمودند پس
 نازل شدہ آیه تشریفہ وان فی قاص من المؤمنین لکارہون یعنی گروهی از مؤمنین که اہت
 کنان اند و درین کراہت قبیلہ الضار شریک نمی باشند بلکه ایشان در جان تباری
 سرگرم عنان بودند چنانکہ آید و این کراہت خاصہ از مهاجرین ظاہر گردید چنانکہ تفسیر
 مثل زحشری و البیضاوی و اما هم الرازی و حافظ سیوطی متفق اند بان النبی صلعم
 لَمَّا اسْتَشَارَ اصْحَابَهُ وَقَالَ اِنَّ الْغَيْرَ مَضَتْ عَلٰی سَاحِلِ الْبَحْرِ وَ هَذَا الْبُحْرَانُ قَدِ امْتَلِئَ قَتَالُوا
 يَا رَسُولَ اللّٰهِ فَلَيْكُ بِالْبَيْرِ وَ دَخَلَ الْعَدُوُّ بَعْنِي هَرَجَته رسول خدا صلعم به گاو از صحابہ طلب
 مشورت فرمود و گفت ہر آیتہ قافلہ تجارت برکتار و ریا گذشت و این البوہمل مقابل
 آمد رائے شاپست گفتند یا رسول اللہ تو قافلہ تجارت گرفتین است پس دشمن را

بگذا یعنی مابرا کے اخذ مال تجارت ابوسفیان آمدہ ایم نہ برا کے جنگ از لشکر ابو جہل
 انتہی حال قلوب صحابہ زین اسٹشارہ منکشف شد کہ ایمان ایشان محمد قارتگری بود
 شاید یہین سبباً عملوا ماشتم آمد و بعدہ حضرتان ہم واروشد اما این اجمال نام صحابہ را
 مخفی داشت پس بشنود روی السیوطی فی الدر المنثور فقال ابو یوسف یا رسول اللہ انما اعلم
 الناس بساقر الارض خیر ناعدی ان العیر کانت بوادی کذا و کذا و آیا ہم فرساربان الی
 بجز قولہ تم قال صلعم اشیر و اعلی فقال عمر بن الخطاب یا رسول اللہ انہا قریش و عزیر و اللہ
 ما ولت من عیرت و لا آمنت منذ کفرت الی قولہ فقال صلعم اشیر و اعلی فقال المقداد بن
 عمرو یا رسول اللہ امض لا امر التفرقن سگ التمار وے فلما را می سعدین معاذ کثرة
 استشارة النبی اصحابه فیسیرون فی حج الی الشوریة فلن سعدانہ صلعم لیسئلوا الا انصار
 فقال سعدین معاذ لعلک یا رسول اللہ تخشی ان لا تكون الا انصار یریدون الی قولہ
 فواللہ لو سرت حتی تبلغ البرکة من ذمی بمن لسنر نامک انتہی لخصاً بقدر الحاجة یعنی
 ابو یوسف گفت یا رسول اللہ بسافت ارض واقفا تمام مراعدی خبر داد کہ قافلہ تجارت
 بصر انما و فلان فلان بود و اکسان بیازی اسپ می راتند یعنی فرسان شاق مسافرت
 و چابک سوار اند کہ در بدر آمدہ اند باز آنحضرت صلعم فرمود با مشورت و ہدیہ عمر خطاب
 عرض فرمود یا رسول اللہ ہر آئمہ ایشان قریش اند و عزت داران ایشانند قسم بخدا تلغزید
 از وقتیکہ معزز شدہ اند یا گفت دلیل بگردیدہ انداز وقتیکہ عزیز و غالب ہستند و ایمان نیاید
 انداز وقتیکہ کافر اند رسول خدا صلعم فرمود با مشورت و ہدیہ مقداد بن عمرو گفت یا رسول اللہ
 تشریف بہر بیان ہمراہ تو ایم الخیر گاہ سعدین معاذ دید کثرت مشورت طلبی بہ غیر خدا را
 کہ قریش مشورت می دہند و باز آنحضرت رجوع بطلب مشورت سے فرمایید فہدیہ کہ منشا

رسول از انصار است که این هم چیزے در مشورت بگویند پس عرض نمود که شاید رسول
 اللہ خوف داری که انصار را در جنگ نمی دانند و بعد کلام طویل عرض کرد که قسم بخدا
 اگر تو بروے تا آنکه بپر که ذی یمن بر سے البته همراه خواهم رفت انتہی و صحیح مسلم است
 از انس کہ گفت ان رسول اللہ صلعم شاور حین بلغه اقبال الی جبل قال تکلم ابو بکر فاعرض
 عنہ ثم تکلم عمر فاعرض عنہ فقام سعد بن عبادۃ فقال ایانا ترید یا رسول اللہ والذی
 بیدم لو امرتنا ان نخیرنا الی البحر لا نخذنا تا لا یولوا امرتنا ان نضرب الی یاربک الضاد
 لقعلنا صفحہ ۱۰۲ ج ۲ شرح نوادی یعنی رسول خدا صلعم در باره جنگ ابو جہل در بدر از
 صحابہ مشورت طلب کرد پس انچه ابو بکر و عمر گفتند از ان اعراض فرمود انتہی بقدر الحاجت
 و بگذارواہ اما ہم الشعرائی فی کتاب کشف الغم عن جمیع الامتہ پس حال این بزرگواران
 موافق آیت الذی فی قلوبہم مرض ینظرون الیک نظر المعشی علیہ من الموت در الوقت
 ظاہر گردیدہ بود کہ اینحضرت بلا خطہ اقبال بقبر ابو جہل نظر المعشی علیہ من الموت می داشتند
 و میخواستند کہ اسی سما نطنی و اسی ارض نطنی حتی تعشی و اخذ عنی فافہم ازین روایات کراہت
 شیخین و تحریف و خوف و ہانیدن ایشان لشکر اسلام را از قوت و شوکت قریش طشت
 از پام گردیدہ و آنحضرت صلعم می دانست کہ این بزرگواران مرد میدان نمی شوند محض
 برای غارت گری مال تجارت آمدہ اند لهذا مکرر و سہ کہ طلب مشورت می فرمود
 تا مردان میدان کہ انصار مستحق قرار معیت ساندہر گاہ اقرار کردند آنحضرت قدم
 بیدان پیش بہا و در الوقت خوف و ہراس مہاجرین لایما شیخین کہ صاحب معیت
 ہا رسول الثقلین بود و ثانی از اشعار علی الکفار گفتہ می شود یا تم تیر لود کہ قرآن ہل ان
 وادہ است و لقد لکم الشریبیدر و اسم اولک و شاہد ثانی آیہ و اذکر کو اذ انتم قلیل

سَتَضِعُونَ فِي الْأَرْضِ تُخَافُونَ أَنَّ يُخَظِّمَ النَّاسُ الْأَيُّهُ اسْتِ وَأَكْرَامًا وَمَلَائِكَةً
 مَكْرِبِينَ قَتَالَ أَوَّلَ الْهَرَبِيِّ مِنَ الرَّحْمَةِ فِي الْأَسْلَامِ لَمَّا بَرَزَ بِنَجْدٍ بِرَأْسِ مِغْرَمٍ وَوَجَدَ جَيْشًا بِحَيْثُ
 أَوْ يَوْمَ حِيْرَانِ إِلَى الْمَلَائِكَةِ فِي حُكْمِ سُبْحَانَ الَّذِينَ آمَنُوا بِرَأْسِ تَطَلُّقِ اسْتِ لَيْسَ بَارِزِينَ لِمَصْرُوعٍ
 وَاسْمُ شَدِيدٍ كَمَا شَرَفَ بِدَرْزِثٍ وَوَجَدَ سَرِيَّةً لِشَانِ مَكْرِبِينَ مَسْمُومٌ لَشَدِيدٍ اسْتِ بِحَيْثُ عَدَمِ
 فَارِزِعِلْ ذَاتِي مَكْرِبِينَ نَبُوْدَه بِلَا مَلَائِكَةٍ أَنَّهُارًا مَحْصُونٍ وَاسْتَشْتَدَّ وَالْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ وَتَحْتَدُّ
 كَرَامَتِ الْإِشَانِ انْتَهَادِيْنَ وَاقْعَدَ مَحْتَقٍ شَدِيدٍ اسْتِ وَاقْدَمِيْ أَوْرُوْدَه كَمَا هَرِگَاهُ صَفْتِ آتِلِيْ
 حَاثِيْنَ مَرْتَبِ شَدِيدٍ عَقْبَهُ وَوَلِيْدِ لَبِثَ آتَمَه مَبَارِزِ طَلَبِيْ كَرُوْدَه مَقَابِلِ الْإِشَانِ اَزْ
 قَبِيْلَةِ النَّصَارِ مَعْلُوْمٍ مَعْرُوْدٍ عَرَفَ لَيْسَرَانَ عَقْرًا كَمَا نَبِيْ الْحَلَاثِثِ يُوْدُنْدِ بِرَأْسِ مَدْنَالِيْ آخِرَهُ الْفَقْدِ
 اَزِيْنَ وَجَدَ دَرِيَا فَيَقْتُمُ كَمَا كَرَامَتِ اَزْ قَبَالِ اَزْ قَبِيْلَةِ النَّصَارِ وَنِيَا وَرُوْآيَه اِنَّا فَرَّقْنَا مِنْ الْمَوْشِيْنَ
 لِكَا رِيْوَانِ مَخْصُوْصِ لِبَشَانِ مَطْهَرِيْنَ كَرَامَتِ وَنَحْوِيْنَ اَزْ شَوْكَتِ اَهْلِ ضَلَالَتِ بِلَشَاكِرِ
 حَضْرَتِ خَتْمِيْ نَبُوْتِ اسْتِ كَمَا مَضَى اَلْقَاوِمَ مَفْسِرِيْنَ كَقَوْلِهِ اِنَّكَ اِيْنَ اَيُّهُ دَرِجَتِ مَنَافِقِيْنَ آتَمَه
 اسْتِ وَقَالَ اللهُ تَعَالَى لِيُحْيِيَ الْحَيُّ وَيُظِلُّ الْبَاطِلُ وَكَوْرَهَ الْكُفْرِيْنَ وَانْتِ لَعَلَّمُ كَمَا مَجْرَمِ رَا
 مَطِيْعِ نِيْگُوْنِيْدِ وَمِيْغَرَايِدِ فَالِكِ بَايْنَهُمْ كَرُوْمَا اِنْتَرَكِ اللهُ فَحَيْثُ اَعْمَالُهُمْ وَنَحْوَهُ بِدَرَا
 جَلَهُ مَا اِنْتَرَكِ اللهُ لِيُوْدِيْسِ كَرَامَتِ اِزْ اَنْ كَرُوْنِ مَوْجِبِ حَيْثُ شَرَفِ الْفَا مَرْعُوْمَه اِلَى اَلْاَنْ
 بِرَاكِيْ مَكْرِبِيْنَ مَعْظِيْنَ نَبِيْصِ اَيُّهُ كَرِيْمِ حَقِيْقِ كَرِيْمِهِ وَجِبِ حِسَابَتِ سَمْرَامِ خَسَارَتِ اسْتِ
 كَمَا بِرَاكِيْ عَامِدِ اَصْحَابِ بِدَرِ رُوَايَتِ دَارْتَدَكِ وَرَحِيْثِ قَدْسِيْ آتَمَه اَعْمَلُوْا مَا شِئْتُمْ فَقَدْ
 خَفَرْتُمْ لَكُمْ وَرِيْجَا حَيْثُ اَعْمَالِ مَسْطُوْقِ الْعَنَانِيْ دَرِ اَفْعَالِ عَفْرَانِ اَزْ حَضْرَتِ ذُو الْجَلَالِ
 جَمْعِ كَرُوْنِ مِيْجُوْا بِسُذْ حَالًا نَكَمَ اِيْنَ مَسْطُوْقِ الْعَنَانِيْ بِاَحْدَسِ اَزْ اَنْبِيَا رَحِيْمِ السَّلَامِ هَمِ وَارُوْ
 لَشَدِيدِ اسْتِ بِلَا اَيُّهُ وَاقِيْ بِدَرِيَا اَعْمَلُوْا مَا شِئْتُمْ اِنَّهٗ يَبْتَلُوْنَ لِيُصِيْرَ دَرِ تَهْيِيْدِ مَعْلُوْمِ اسْتِ

در شرح مہربان حدیث قدسی مذکور فرمود است و در تفسیر و در مشور حافظ جلال سیوطی
 مروی است تحت آیہ المہربان للذین آمنوا ان تمنی قلوبکم لذكر اللہ الی قولہ تعالیٰ
 فقال علیہم الامنفت قلوبکم و کثیر منهم فاستقون اخراخ ابن مرویہ عن عائشہ قالت
 خرج رسول اللہ صلعم علی نفر من اصحابہ فی المسجد ثم یصلحون فصحبا رواہ عمر ابوہریرہ
 فقال الصلحون ولم یأثم امان من ربکم بانہ قد غفرکم ولقد انزل اللہ علی فی صلحکم آیہ
 المہربان للذین آمنوا الایہ قالوا رسول اللہ فاکفارت ذلک قال تبکون قدما صلحکم
 یعنی رسول خدا صلعم بر چند اصحاب خود برآمد کہ ایشان در مسجد نبوی خندہ سے نمودند
 پس آنحضرت صلعم در غصہ و خشمناکی بر دامن مبارک بر زمین سے کشیدند و روئے
 مبارک از غصہ تہمت شدہ بلو و پس فرمود ایا شما می خندیدہ حالانکہ شما امان از
 پروردگار شما نرسیدہ است یا نیکہ تحقیق شما را آمرزیدہ است و ہر آیتہ اولیہ
 بر من در باب صفاک شما این آیہ نازل نمودہ است صحابہ گفتند کہ چہ کفارہ است این
 صفاک مایان را فرمود کہ گریہ کردن بقدر خندیدگی شما اتہی پس معلوم شد کہ بیچ صفاک
 بحق صحابہ نیامدہ بود انجہ روایات بشارت جنت و غفران رب العزیز آوردہ اند
 و چگونہ بعقل سے آید کہ بر صفاک م وارد شود و بقولہ اعلموا انکم گستہ مہار باشند و غفر
 دریا بندلا و اشکر لیک از پنجن قصد پر غصہ در اخذ قدیہ اساری است کہ عمر فاروق
 مشورت بقتل ایشان داد و ابو بکر و غیرہ را کے اخذ قدیہ در دادند و آنحضرت صلعم
 مواحق را کے ابو بکر عمل فرمود درین امر آیہ ما کان لنبی ان یکون لہ اسری الی قولہ
 لولا کتاب من اللہ سبق لکم لکنما اجدکم عذاب الیم نازل گشت و امام احمد آورہ قال
 رسول اللہ صلعم ان کا دستا فی خلاف ابن الخطاب عذاب عظیم کو نازل عذاب ما احدث

مِنْهُ إِلَّا ابْنُ الْكَلْبِ فِي تَحْرِيفِ مَعْنَى وَدَرْخَبْرَافْتَرَابِرِ حَضْرَتِ نَبَوِيِّ بَهْرَاتِ قَوْمِي مَنْطُوقِي
 است زیرا که معنی آری از لفظ لولا کتاب سبق ظاهر تر است که در علم سابقه فدیہ اساس
 و اموال غنائم مشهور نبوده و این جواز مخصوص بپیمان است مرحومہ گردیده است
 پس او تم اقتنائاً میفرماید که برائے احدی از انبیا و اسیران نبوده اند اگر با اجازت نبوی
 البته شهادت در اخذ فدیہ عذاب عظیم مس میگرد و درین چه اشتباه است که اگر خدا
 اجازت نمیداد و صحابہ بر طبق حرص و خود رانی فدیہ میگرفتند چو حکم خلاف شریعت
 الهی شد البته عذاب آمدی پس این آیه در امتنان است نه در تهدید جان مستان
 و این چنین امتنان در قرآن چندین جا آمده چنانکه فرموده و لَوْلَا اِنْ تَبَتَّكَ لَفَتَّ
 كَذِبَتَّ تَرْكُنَ الْيَمِّ شَيْئًا فَلَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ اَنْ يَكُنْ لَكَ لَهْلَهًا تَوَدَّ اَنْ تَكُونَ مِنَ الْغَالِيْنَ
 مینمودی و این بر حق است که اگر خداوند تم آنحضرت را برگزیده و نبی و معصوم نمیداد
 آنحضرت بحب قومی اتباع راسته قیرش مینمود ازین سخن کی لازم می آید که آنحضرت
 صلعم مسل بکفار میداشت لغو و بالتدبیرین فی ما نحن فیه عائد نمی شود و تفسیر قوله لَوْلَا
 كِتَابٌ اَنْتَ بَشِيْرٌ وَاَنْتَ اَبْرَاهِيْمُ الَّذِي كَفَرْنَا فَاصْرَبِ الرَّقَابِ حَتَّى اِذَا اَخْتَمْتُمْ فَمَنْ فِى
 الْوِثَاقِ قُلَامًا مَّا بَعْدُ وَاَبَا قَدَّارٍ حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ اَوْذَانَهَا وَاَرَادَ اسْتِزْمِجَ مَحْصَلِ اَنْ
 هرگاه شما مستلکی شوید بکفار پس گردن آنها برتید تا آنکه هرگاه بگریید آنها را پس مضبوط
 بستید یا آنکه بعد از آن منت گزارید و یا فدا بگریید تا آنکه آنها را رست بگذارید
 یعنی از جنگ آینده بازمانند انبیا و این آیه ثابت شد که اگر کسی از شما را بکشد
 بکشد در قتل اساری و اخذ فدیہ آنرا پس آنچه اخذ فدیہ اختیار کرد و مجاز آن بود
 اگر قتل میفرمود در آن مختار بود و اما آنحضرت همیشه لوزنل عذاب ما اخلت منه الا